

TÉMA: *Demográfiai változások Magyarországon, Európában és a nagyvilágban*

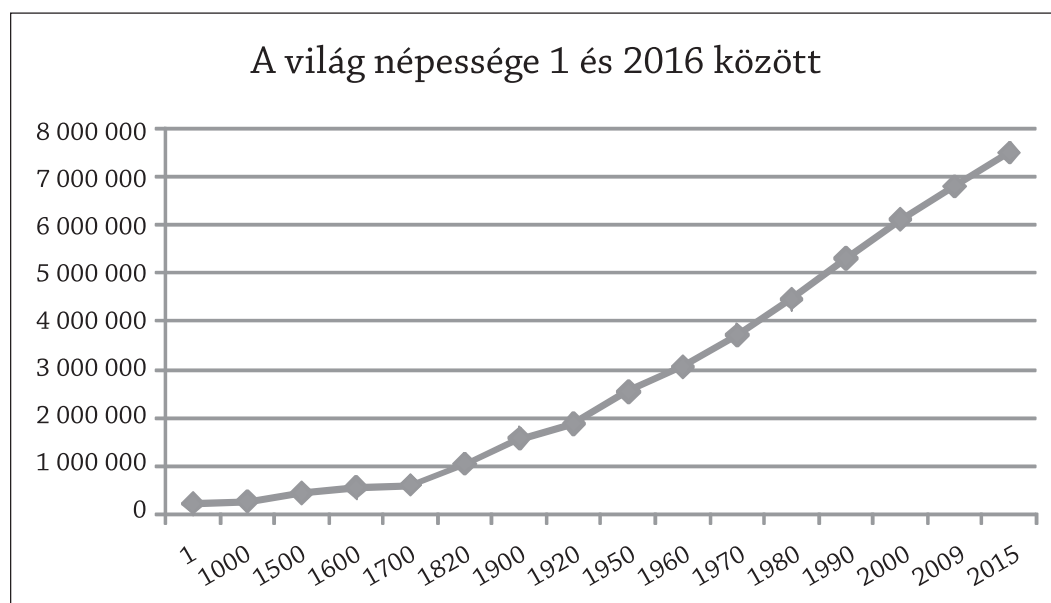
Csanády Márton

Népesedés és vándorlás Magyarországon, Európában és a nagyvilágban

Ember a földön. A népesség számának alakulása

6

Az idén 80 éves Massimo Lili-Baccinak, a zseniális olasz demográfusnak és statisztikusnak 1989-ben jelent meg a híres munkája „A világ népességének rövid története”,¹ melyben nem csak kitűnő helyzetképet adott és máig érvényes módon modellezte a várható népességnövekedés folyamatát, de részletesen bemutatja az elmúlt évezredek fázisait. Livi-Bacci műve nem előzmények nélkül való. Már Thomas Malthus 1798-ban megjelent munkája felveti a problémát, igaz a népességnövekedés hatásairól tett megállapításai nem bizonyultak helytállóknak. Később Werner Sombart az egyik korai szociológus szintén jelentőséget tulajdonít az európai népességnövekedés kérdésének.

1. ábra: Az adatok forrása (Maddison, 2007)²

Az emberiség történetének első évezredeiben nagyon lassú és kicsi a népességnövekedés. Az ipari forradalom után elkezdi gyorsulni, de a következő száz évben csak a duplájára nő. 1920-ban még csak 2 milliárd ember él a földön. És ekkortól egyre gyorsul. 1960-ban már 3 milliárd. 1990-ben már több mint 5 milliárd. És napjainkban több mint 7,4 milliárd. A kérdés mindezek ellenére egészen a 20. század utolsó harmadáig nem került a tudományos gondolkodás előterébe. Ennek természetesen meg voltak a sajátos okai. Többek között az, hogy miközben Európában igen dinamikusan növekedett a népesség, addig Európán kívül a 19. században nem növekedett, sőt több helyen igen jelentős népességcsökkenés zajlott le, nem kis mértékben az európai térhódítás, gyarmatosítás következtében. A Római Klub munkacsoportja, a Meadowst házaspár és Jorgen Randerst, éppen akkor, 1972-ben jelentették meg a „Növekedés határai”³ című tanulmányukat, amikor szerte Európában leállt a népességnövekedés. Ennek a tanulmánynak sok fontos mondanivalója mellett a legfontosabb figyelmeztetése az volt, hogy a folyamatban lévő és egyre növekvő globális népességnövekedésnek néhány évtizeden belül drámai következményei lesznek. Felhívták a figyelmet arra, hogy a következményeket csak nemzetközi összefogással és komoly közös gondolkodással lehet kezelhető mederben tartani.

Európa

Az európai népességnövekedés hatását a 19. században a folyamatos kivándorlás tartotta kezelhető szinten.⁴ Ezt követően az első, majd a második világháború korábban nem volt tömegmészárlásai okoztak átmeneti megtorpanást. A második világháborút követően alapvető változások zajlanak le. Fokozatosan csökken a népességnövekedés, majd a 70-es években elkezdenek stagnálni az európai országokban a természetes szaporulatok. Ekkor a legtöbb európai országban egy termékeny korú nő átlagosan 2 gyermeket szül. A nyolcvanas-kilencvenes években, szinte zuhanásszerűen esik a gyerekszületések száma. Európa népessége fogyásnak indul(na), de ez mégsem következik be, mert már az 1960-as években megindult egy másik folyamat. Elkezdődik egy fokozatos bevándorlás Európán kívülről. Ez a folyamat azért nem okoz különösebb feltűnést, mert csak rácsatlakozik egy másik, a huszadik század egészére jellemző áramlatra, az európai perifériákról a centrum irányába történő vándorlásra. A huszadik század során Európa keleti és déli országaiból folyamatosan zajlik a vándorlás a nyugati, majd némileg később az északi országokba. A francia és belga bányavidékekre már a huszadik század elején lengyel bányászokat toboroznak.⁵ Európa keleti és déli országainak folyamatos politikai konfliktusai (melyek nem függetlenek az adott

országok relatív „túlnépesedésétől”) újabb és újabb társadalmi csoportokat készítenek fokozatos vagy kampányszerű nyugatra vándorlásra. A spanyol és a görög polgárháború emigránsait követik a második világháború nyomán az orosz megszállási zónákból menekülők, majd az 1956-os magyarok és cseh 1968-asok százezerei. Már a hatvanas években megjelennek az olasz, spanyol, portugál és a jugoszláv vendégmunkások a nyugati és északnyugati országokban.⁶ Sőt, Németország egy speciális szerződés keretében elkezdti Törökországból importálni a munkaerőt. Igaz, sem az elvándorlók, sem a befogadó országok nem tekintik véglegesnek a kialakult helyzetet. A politikai okokból menekülők várják a fordulatot, ami után hazatérhetnek. A vendégmunkások határozott időre szóló vízumot és szerződést kapnak. Csakhogy az ideiglenesnek gondolt állapotok évtizedekre elhúzódnak. A Szovjetunió közel ötven évig megszállva tartja Európa keleti felét, az egyre dinamikusabban növekvő nyugat-európai országokban a háborús helyreállítást követően sem csökken a munkaerő szükséglete. Az ötvenes évektől a keleti blokk országaiból folyamatosá válik az átszivárgás. Ezt nevezi a korszak „disszidálásnak”.⁷ A fiatalok és elsősorban a magasan képzett diplomások köréből jó néhányan, az esetek zömében, úgy hagyják el illegálisan hazájukat, hogy a legális külföldi tartózkodásról nem térnek haza. Az NDK és az NSZK viszonylatában olyan erejűvé vált a folyamat, hogy az NDK a szovjet pártvezetéssel karöltve 1961-ben felépítette a berlini falat.⁸

8

A hatvanas években szintén jelentkezik egy sajátos bevándorlás az egykori gyarmattartó nyugati országokba. Az egykori gyarmatok fehér, a korábbi évszázadokban vagy évtizedekben az anyaországból kivándorolt lakói és leszármazottai fokozatosan visszavándorolnak. Az egyik legjelentősebb hazavándorlás az algériai francia „feketelábúaké”. A sokmilliós közösség tagjai a második világháború utáni években érkeznek Franciaországba.

A fehér gyarmatosok hazatérését követően megindulnak az egykori gyarmatok bennszülött lakói. Először csak tanulni jönnek, aztán hamarosan érkeznek a gyarmati konfliktusok, polgárháborúk elől menekülők is. Az egyik klasszikus példa a molukkeneké. Hollandia legnagyobb gyarmata Indonézia volt. A holland gyarmati hadsereg katonáinak zöme a Molukken-szigetek lakóiból verbuválódott. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a 16-17. században a szigetek lakóinak nagy része református hitre tért, miközben az indonéz szigetek lakosságának zöme muzulmán volt, vagy törzsi vallásokat követett. Indonézia függetlenségének elnyerésekor (1949) 12.500 molukkent „menekítették” ki Hollandiába. A helyzetük az 1980-as évekig megoldatlan volt. A molukkenek a második világháború idején a végsőkéig kiálltak a hollandokért, de a helyzetük annyira rendezetlen volt, hogy az 1970-es években terrorakciókkal kényszerítették ki a figyelmet. Napjainkban közel 40 ezer magát molukkennek valló holland állampolgár van.

A hagyományos kapitalista gazdaság viszonylag kiegyensúlyozott működésének alapfeltétele a folyamatos népességnövekedés. Ez mind a fogyasztás, mind a termelés szempontjából elengedhetetlen. Ezt a nyugat-európai országok a második világháborúig részben saját erőforrásból, részben a kontinens keleti felének országaiból biztosították. Az USA sajátos hagyományai okán, mint a világ legerősebb és legnagyobb növekedést produkáló országa, ugyanezt a feltételt mindig külső népesség bevándorlásával biztosította.

A második világháborút követően a nyugat- és kelet-európai országokban egyaránt, többek között a háborús emberveszteségek miatt, egyre kevésbé tudták biztosítani a szükséges munkaerő szükségletet. A korábban csak kisebb mértékben a termelésben, nagyobb részt az otthoni háttérszolgáltatók biztosításában résztvevő nők bevonása, sőt bekényszerítése a termelésbe, egy darabig megoldani látszott a problémát.⁹ Részben ennek is köszönhető a lelassuló, majd negatívba forduló belső népességnövekedés. A kontinens keleti felének majdnem hermetikus lezárása, a nyugati országok számára a hagyományos modell folytatását ellehetetlenítette. A problémáról döntéshozói szinten nem tudott kialakulni egy kellően komplex gondolkodás. A döntéshozatalt a rövidtávú problémamegoldások és a meglévő folyamatok tudomásulvétele jellemezte. Az 1970-es években az alacsonyan képzett és nehéz fizikai munkát igénylő iparágakat elkezdték kitelepíteni a harmadik világ országaiba. Csakhogy az ennek hatására bekövetkező gazdasági szerkezetváltás nem csökkentette, hanem hosszabbtávon növelte az emberi munkaerő szükségletet. A jólét növekedése és a fogyasztói társadalom kiépülése egyre több szolgáltatást igényelt.

A Szovjetunió összeomlása és a kelet-európai határok leomlása igencsak összekuszálta a helyzetet. Újra lehetővé vált, hogy a fejlett országok Európa keleti feléből pótolják a hiányzó munkaerőt. Erre éppen úgy megoldást kínált a termelés és esetenként a szolgáltatás áttelepítése, mint a munkaerő bevitele. A politikai döntéshozók a folyamatok lassítására törekedtek, de ez csak részleges sikerrel járt. A rendszerváltó országokban türelmetlenül várt EU tagság elnyerése, még az olyan éllovasnak tekintett államok esetében is, mint a visegrádi országok, 15 évig elhúzódott. A munkaerő pótlás az Európai Unió tagságokkal és a szabad munkaerő áramlás átmeneti korlátozásának megszűnésével, mostanra kiteljesedett. Ez érthetően előnyös és ugyanakkor hátrányos következményekkel is járt. A hirtelen beáramló kelet-európai munkaerő kiszorította vagy kedvezőtlenebb helyzetbe hozta a versenytárs hazai és a harmadik világból származó munkaerőt, és ez társadalmi feszültséget idézett elő.

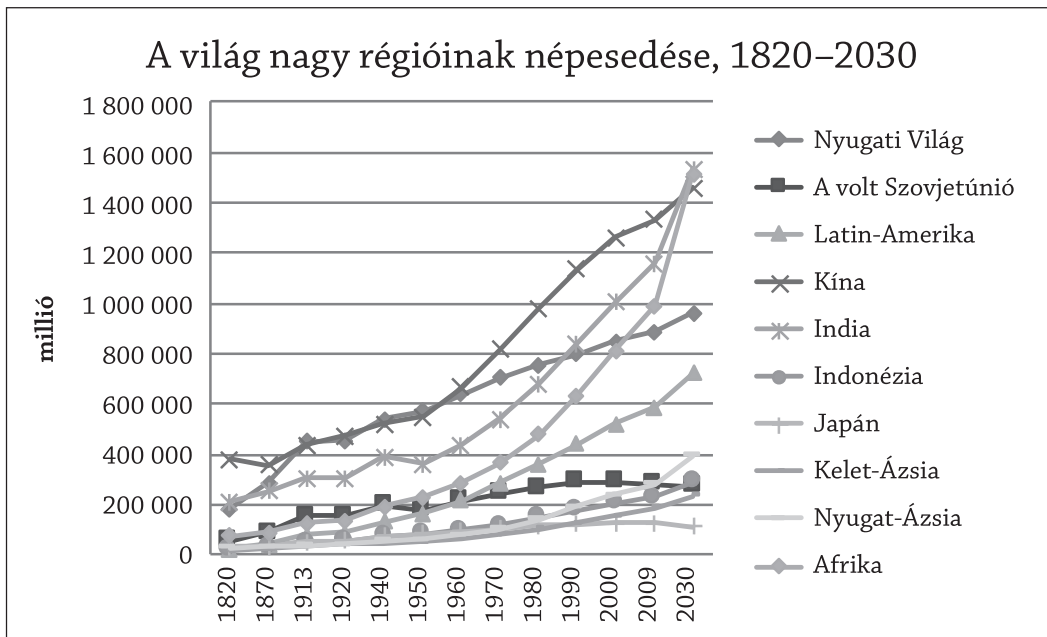
A volt szocialista országok többségéből már a rendszerváltások után megindult a kivándorlás Európa nyugati és északi országaiba. A 2004-es és 2007-es csatlakozásokat követően pedig milliók költöztek nyugatabbra. Aki augusztus és szeptember fordulóján a Balaton irányába autózik, az azt hi-

heti, hogy Magyarország lett a spanyolok, olaszok és franciák új turisztikai célpontja, pedig csak a románok milliói tartanak a szabadságukról vissza új hazáikba. Habár a 2008-as válságot követően sokan északabbra költöztek a válság sújtotta dél-európai országokból, még így is hivatalosan 700 ezer¹⁰ román állampolgárt tartanak nyilván a spanyol statisztikák. Olaszországban közel egy millió háromezrezer¹¹ román állampolgár él és dolgozik. Franciaországban 200 ezer. Összességében több mint 4 millió román állampolgár, a korábbi népesség több mint 15 százaléka vándorolt ki Romániából az elmúlt évtizedben. A lengyelek¹² esetében ez 1,7 millió főt jelent. Bulgária vonatkozásában legalább 500 ezer főről beszélhetünk. Az 1991-ben közel 3,7 milliós népességgel rendelkező Litvánia lakóinak száma ma már nem éri el a 3 milliót.¹³ A „vasfüggöny” leomlása nem csak a volt szocialista országok lakói előtt nyitotta meg az utat Nyugat-Európába, de jelentősen megkönnyítette a bejutást a harmadik világ egy igen jelentős részéből is.

A nagyvilág

10

Miközben a huszadik század folyamán Európában fokozatosan csökkentek a gyerekszámok, ez az Európán kívüli világban megkésve és sokkal lassabban zajlott és zajlik. A gyermekhalandóság lassan lecsökkent a harmadik világban is. Ennek következtében a huszadik század végén és a huszonegyedik század elején kisebb népességrobbanás következett be. Ráadásul a harmadik világ egy jelentős részében (pl. Afrika) a várható élettartam csak sokkal lassabban növekedik, mint a fejlett világban. Ennek következtében ezekben az országokban a népesség zöme negyven év alatti. Az életlehetőségek súlyosan beszűkültek, a népesség és a környezet egyensúlya sok helyen felbillent. Ennek egyik szomorú példája Ruanda esete. 1994-es ruandai tömegmészárlás¹³ mögött valójában nem etnikai ellentétek álltak, hanem az, hogy elfogyott az emberek zömének megélhetést biztosító termőföld. A ruandai tragédia további következménye lett, hogy az ottani polgárháború nyomán elindult többmillió menekülthullám a szomszéd államokban is felborította az egyensúlyt. Az elmúlt huszonöt év során Afrikában és Ázsia bizonyos területein zajló folyamatok igen kritikus állapotokat idéztek elő. Ezekben a térségekben sok helyen lassan leépült az állam. Több helyen a fővárosokat és a központi régiókat leszámítva nem működik az állami autoritás. Ennek talán a legszörnyesebb példája Szomália, ahol nemes egyszerűséggel nincsen állam. Ennél is riasztóbb Pakisztán esete. A 182 milliós népességű állam, amely ráadásul atomhatalom, területének közel egyharmadán nem tudja érvényesíteni a központi akaratot.

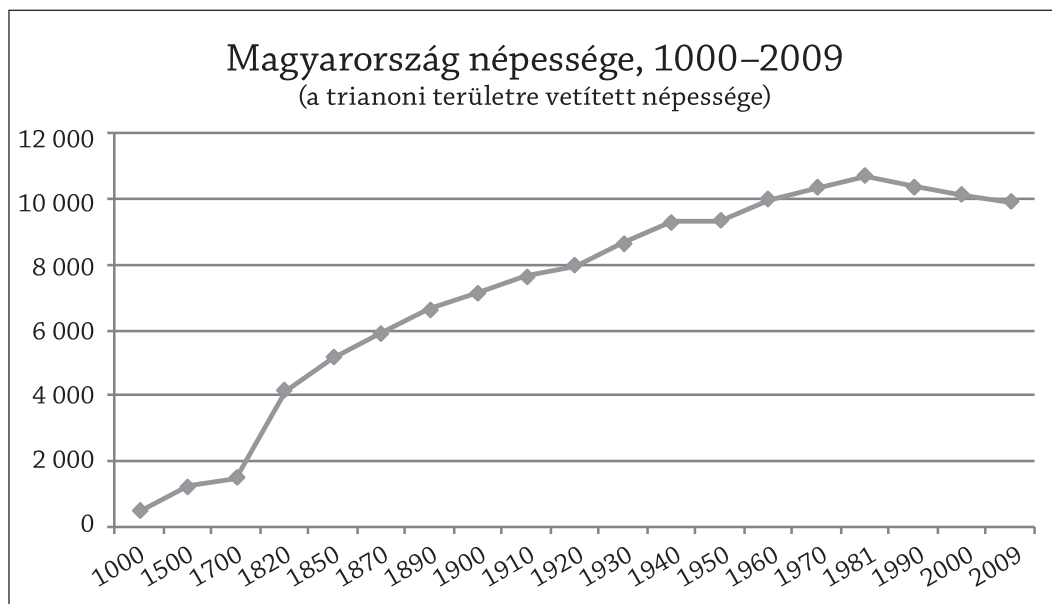
2. ábra: Az adatok forrása (Maddison, 2007)¹⁴

A napjainkban zajló népességnövekedés mögött, elsősorban már nem a magas gyerekszámok állnak, ezek lassan mindenhol 2 és 3 közé csökkennek. Afrikában és Ázsiában is beérették az elmúlt évtizedek folyamatai. A gyermekhalandóság évtizedek óta tartó csökkenése sikeresen meggyőzte az embereket arról, hogy már nem szükséges öt-hat gyermeket a világra hozni ahhoz, hogy kettő életben maradjon. Az életfeltételek általános javulásának köszönhetően nő a várható életkor. A jelenlegi negyven és ötven év közötti várható élettartamok lassan Afrikában is emelkednek. Az élettartamok emelkedésének hatására 2100-ra a föld népessége elérheti a várható népesedési csúcst, ami az előrejelzések szerint 11 milliárd körül lesz. Ennek a népességnek az eloszlása viszont igencsak egyenetlen lesz. Míg becslések szerint Amerikában és Európában 1-1 milliárd körül lesz a népesség, addig Afrikában 4 és Ázsiában 5 milliárdan fognak élni.

Magyarország

Magyarország demográfiai folyamatai némileg csalókák. Hazánk 1981-ben érte el a népesedési csúcspontot. Ezt követően fokozatosan csökkentek a születésszámok. A rendszerváltást közvetlen megelőzően még 2 gyermek volt az egy termékeny korú nőre vetített teljes termékenységi arányszám. Ez majdnem megközelítette a közösségi önfenntartáshoz szükséges 2,1 gyermeket. Aztán meredeken elkezdett esni ez a mutató. A kilencvenes évek végére már csak 1,3 volt. Ebben nem volt semmi meglepetés. Sokan már a nyolcvanas években megkongatták a vészharangot. Igazuk volt. A csoda az volt, és ez

sokaknál zavart is keltett, hogy nem csökkent úgy a népesség, ahogy az előrejelzések ígérték. Ennek oka a sajátos magyar helyzetben keresendő.

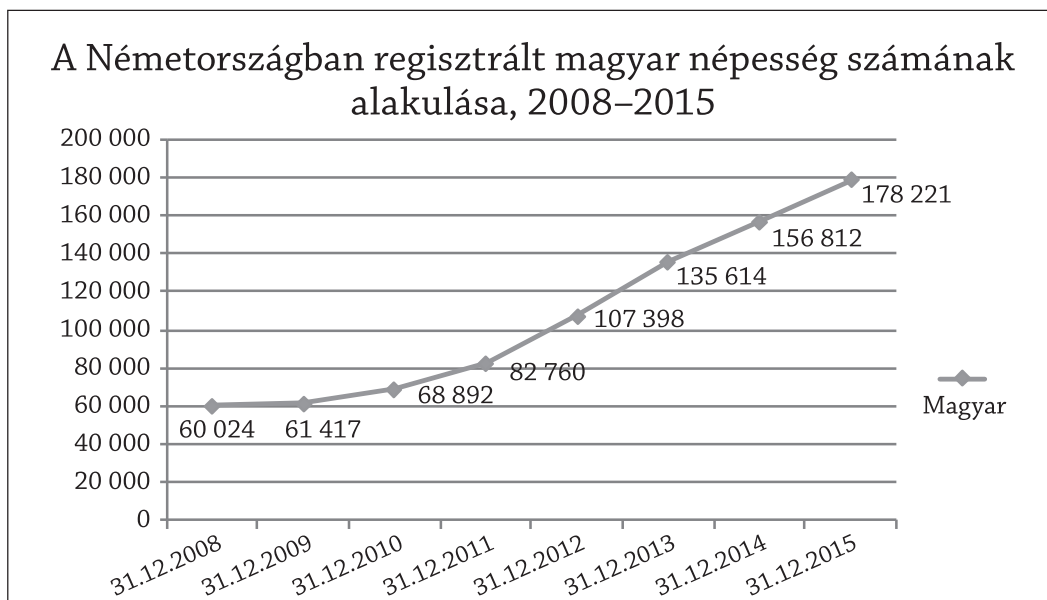

3. ábra: Az adatok forrása (Maddison, 2007)

12

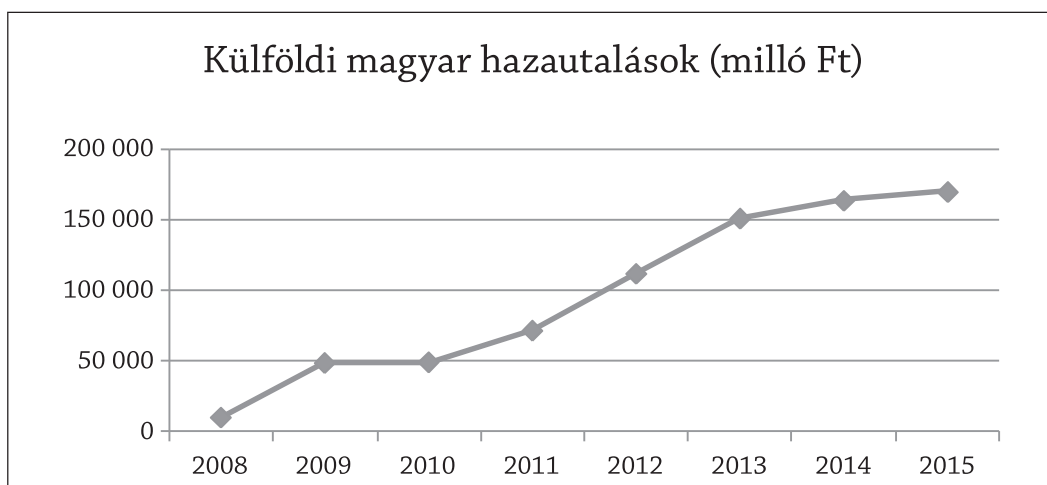
Már a nyolcvanas évek végén megindult és a rendszerváltás nyomán felerősödött a környező országokból az anyaországba történő bevándorlás. Ez közel húsz évig lelassította a népességcsökkenési folyamatot. Ráadásul a rendszerváltást követően igen lassan, de mégis újraszerveződő, a világgazdasági vérkeringésbe becsatlakozó magyar gazdaság működéséhez is elengedhetetlen a munkaerő folyamatos növekedése. Azonban az elmúlt évtizedek gazdaságfejlesztési és humán erőforrás-fejlesztési (pl. oktatási) stratégiái nem tudtak szinkronba kerülni a magyar lakosság elvárásaival és célképzeteivel. A nyolcvanas évekre erősen középosztályosodó magyar társadalom életszínvonal célkitűzései elszakadtak az ország gazdasági teljesítményétől. A Hankiss Elemér¹⁵ és munkatársai által a nyolcvanas évek elején készített kutatás nyomán készült tanulmányban, a „Kényszerpályán”-ban felvázolt lehetséges forgatókönyvek közül az egyik legrosszabb, a negatív modernizáció folytatódott tovább a rendszerváltás után is. A nemzetközi lehetőségek, az ország vezető rétegeinek kapacitásai és a lakosság elvárásainak háromszögében nem tudott megszületni egy sikeres felzárkózási modell. Húsz éven keresztül az egyéni alkuk és érdekmaximalizálások sajátos magyar gyakorlata el tudta fedni a valódi megoldások hiányát. A közben fokozatosan eladósodó állam és lakosság helyzete a 2008-as világgazdasági válság kirobbanásakor tarthatatlanná vált. A kényszerű állami megszorítások és a lakossági adósságválság új helyzetet teremtett. 2010 után a magyar középosztály és azon belül is elsősorban a középfokú végzettségűek egyre növekvő mértékben szánták el magukat, hogy külföldön próbáljanak szerencsét.

A rendszerváltást követően, a magyarországi munkavállalási célú elvándorlás összehasonlítva a többi volt szocialista országgal meglehetősen alacsony volt. Bár fokozatosan nőtt a külföldön dolgozók száma, de az erről az akkori sajtóban keringő számok teljesen megalapozatlanok voltak. A 2004-es EU csatlakozás sem okozott jelentősebb elvándorlást. Egyedül a Belgiumban dolgozók száma ugrott meg, érthető módon¹⁶.

4. ábra: Az adatok forrása (Statistisches Bundesamt, 2016.)

2010 óta megváltozott a helyzet. Egyre nagyobb számban próbálnak a magyarok külföldön szerencsét. Természetesen ez nem egyirányú folyamat. Sokan mennek ki külföldre, de jó néhányan haza is jönnek. 2016-ban 4–500 ezer közé tehető az elmúlt években külföldre költözött és ott dolgozók száma. Pontos adatok nem állnak rendelkezésre.^{17 18} Az elvándorlás dinamikáját jól érzékelteti a külföldi magyar hazautalások növekedése is.

5. ábra: Az adatok forrása (Profession.hu 2016)¹⁹

Bizonyos országok esetében rendelkezünk megbízható statisztikai adatokkal, más országok esetében nem. Az osztrák statisztikák szerint 2016. január elsején 63.550 magyar állampolgár tartózkodott tartósan és hivatalosan Ausztriában. Az Egyesült Királyság Statisztikai Hivatalának 2015-ös becslése 80 ezer magyarországi születésű emberről tud²⁰. A Svédországi Statisztikai Hivatal 16.531 magyarországi személyt tart nyilván 2015-ben²¹. A dániai statisztikákban 2.836 magyar bevándorlót találunk.²² Norvégiában 3.789 főt.²³ 2010 óta mindegyik adatközlő ország a magyar kivándorlás erőteljes növekedéséről ad hírt. Az OECD Nemzetközi Migrációs Adatbázisa Magyarország esetében 26 célországról tartalmaz adatokat.²⁴ Ebből azt lehet látni, hogy 2010-hez képest 2014-re megduplázódott azon magyar állampolgároknak a száma, akik a 26 ország valamelyikébe bevándoroltak. A 26 országba bevándorló magyarok kicsit több mint fele Németországba megy. A második legnépszerűbb célpont Ausztria. Az Egyesült Királyságban a kivándorlók kevesebb mint 10 százaléka, jelenik meg. Nagyjából és összesen ugyanennyi kivándorló választja a következő három legnépszerűbb célországot: Svájcot, Hollandiát és Belgiumot. Az OECD statisztikában feltüntetett összes magyar kivándorló 92 százaléka a fenti hat országba vándorolt be az elmúlt években.

14

Ezen kívül vannak azok, igen nagy számban, akik a határmentén ingázva dolgoznak külföldön.

A Károli Gáspár Református Egyetem egyházzociológiai vizsgálatainak adatai szerint a magyar felnőtt lakosság 12% gondolkozik a külföldi munkavállaláson, de a 25 év alatti korosztály esetében ez 48%. Számunkra reformátusok számára, talán egy kis öröm az ürömben, hogy a reformátusoknál valamivel kisebb ez az elvándorlási törekvés. Bár nyilvánvalóan a terv és a megvalósítás között igen nagy a szakadék, de igencsak elgondolkodtató ez a magas arány.

A határon túli magyarok egyre kevésbé választják Magyarországot célországgént. A felvidéki és erdélyi magyarok körében az elmúlt évtized sikeres szlovákiai és romániai gazdasági felzárkózása következtében részben lecsökkent az elvándorlás, részben ők is a fejlettebb és nagyobb kereseti lehetőséggel kecsegtető nyugat-európai uniós tagállamokat választják célországgént. Az utolsó még jelentős kibocsátással rendelkező szomszédos ország Ukrajna. Az orosz háborús agresszió és a tragikusan rossz gazdasági helyzet elől az elmúlt években mind az ott élő magyarok közül, mind a nem magyarok közül igen sokan próbálnak szerencsét Magyarországon. A magyar gazdaságnak és társadalomnak a határon túli magyarokban rejlő tartalékok lassan elfogynak. Az elkövetkező évtizedek nagy kérdése, hogy a magyar gazdaság tudja-e és ha igen, milyen forrásból fogja pótolni a szükséges munkaerőt.

1 (Livi-Bacci, 1999.) – **2** Az ábrához a Groningeni Egyetem egykori zseniális professzorának Angus Maddisonnak az egyedülálló adatbázisát használom. (Maddison, 2007.) – **3** (Meadows, 1972.) – **4** „A migrációs mozgalom csúcspontját 1881–1910 között érte el, amikor a természetes népszaporulat mintegy 20%-át veszítette el ilyen formában a kontinens. A 20. század elején ez évente mintegy 1,3 millió főt tett ki. A kivándorlók a 19. század közepén még leginkább a brit szigetekről származtak, de ezt követően előbb Németország, majd a századfordulóra Dél-Európa és Kelet-Közép-Európa váltak a fő kibocsátókká. Összességében 1846–1890 között 17 millió, 1891–1920 között további 27 millió ember hagyta el Európát.” (Tomka, 2009., old.: 71) – **5** „A századelőn különösen sok külföldi dolgozott Németországban (1,2 millió), akik többségükben lengyelek és olaszok voltak.” (Tomka, 2009., old.: 72.) – **6** „A csúcspontot 1973-ban érte el a számuk, amikor Nyugat-Európában 7,5 millió külföldi vendégmunkás dolgozott” (Tomka, 2009., old.: 74) – **7** „1950 és 1992/1993 között 14,2 millió ember menekült el vagy vándorolt ki a kommunista országokból. Jelentős részük német volt” (Tomka, 2009., old.: 73) – **8** „1961-ig, a berlini fal felépítéséig, mintegy 3 millió keletnémet használta ki azt a lehetőséget, hogy Berlin keleti és nyugati szektorai között szabad volt a közlekedés.” (Tomka, 2009., old.: 73) – **9** Míg 1949-ben a magyarországi felnőtt női népességnek az egyharmada végzett keresettel járó foglalkozást, addig az 1980-as évekre már több mint 80 %. – **10** http://www.ine.es/en/prensa/np948_en.pdf – **11** <http://www.istat.it/it/archivio/162251> – **12** http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/L_Szacunek_emigracji_z_Polski_lata_2004-2012_XI_2012.pdf – **13** A hivatalos adatok szerint 937000 ember vesztette életét. – **14** A „Nyugati Világ” országai: USA, Kanada, az EU és az EGK tagállamai, a nem EU Balkáni államok, Ausztrália, Új-Zéland. – **15** (Hankiss Elemér, 1982.) – **16** (Csanády, 2008.) – **17** (Lakatos, 2015.) – **18** (Hárs, 2016.) – **19** (Durbák, 2016.) – **20** (Office for National Statistics (ONS) (GB), 2016.) A 2001-es UK census szerint még csak 13.159-en voltak. 2011-ben már 52.250-en. A téma külön érdekessége, hogy a témával kapcsolatos Wikipedia szócikk angol és magyar változata teljesen eltérő információkat tartalmaz. Az angol oldal a hivatalos statisztikai adatokat közli. A magyar oldal, mindenféle forrás és hivatkozás nélkül ismételteti a mindenféle valós alapot nélkülöző „350 ezer magyar él a szigetországban” szlogent. – **21** (Statistics Sweden, 2016.) – **22** <http://www.statbank.dk/statbank5a/selectvarval/save-selections.asp> – **23** (Statistics Norway, 2016.) – **24** (The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) Stat, 2015.)

Irodalomjegyzék

- Csanády, M.-K. Z.-K.-S.-T. (2008. 05). A magyar képzett migráció a rendszerváltás óta. *Magyar Tudomány*, 603–616.
- Durbák, I. (2016. augusztus 18.). Ennyi pénzt küldenek haza a külföldi munkások. Letöltés dátuma: 2016. november 7., forrás: Profession.hu: https://www.profession.hu/cikk_kulfoldi_munka/20160818/ennyi-penz-t-kuldenek-haza-a-kulfoldi-munkasok/6763
- Hankiss Elemér, F. L. (1982). *Kényszerpályán?* Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, Értékszociológiai Műhely.

- Hárs, Á. (2016). Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. In T. – T. Kolosi, Társadalmi Riport 2016 (old.: 243-262). Budapest: TÁRKI.
- Lakatos, J. (2015. 2). Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. Statisztikai Szemle.
- Livi-Bacci, M. (1999). A világ népességének rövid története. Budapest: Osiris Kiadó.
- Maddison, A. (2007). *Contours of the World Economy, 1–2030AD*. Oxford: Oxford University Press.
- Meadows, D. H.-M.-R.-B. (1972). *The Limits to Growth. A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*. NEW YORK: Universe Books.
- Office for National Statistics (ONS) (GB). (2016. august 25.). Population of the United Kingdom by Country of Birth and Nationality. Letöltés dátuma: 2016. november 7., forrás: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/population-andmigration/internationalmigration/datasets/populationoftheunitedkingdom-bycountryofbirthandnationality>
- Statistics Norway. (2016. march 3.). Letöltés dátuma: 2016. november 7., forrás: Immigrants and Norwegian-born to immigrant parents, 1 January 2016: <http://www.ssb.no/en/befolkning/statistikker/innvbef/aar/2016-03-03?fane=tabell#content>
- Statistics Sweden. (2016. 02. 22.). Letöltés dátuma: 2016. november 7., forrás: Utrikes födda i riket efter födelseland, ålder och kön. År 2000 - 2015: http://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/sv/ssd/START__BE__BE0101__BE0101E/UtrikesFoddaR/?rxid=4a108388-e9af-4218-83d0-0ddec9166759
- Statistisches Bundesamt. (2016.). Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Letöltés dátuma: 2016. november 7., forrás: https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendBevoelkerung2010200157004.pdf;jsessionid=F2F7421BE2C78A24D9C8B63BCDE26E23.cae3?__blob=publicationFile: https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendBevoelkerung2010200157004.pdf;jsessionid=F2F7421BE2C78A24D9C8B63BCDE26E23.cae3?__blob=publicationFile
- The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) Stat. (2015.). International Migration Database. Letöltés dátuma: 2016. november 7., forrás: <http://stats.oecd.org/>
- Tomka, B. (2009). *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó: Budapest.